

איריס או אירוס?

אחד מסוגי הפרחים היפים והאהובים בארצנו הוא האיריס. בארץ גדלים מספר סוגים של איריסים. המרשימים שבכולם הם איריסי ההיכל הכוללים מספר מינים: הגולן, הדור, נצרת, הגלבע, שומרני, הארגמן, שחום, הנגב וירוחם. מלבדם גדלים בארץ שבעה סוגים נוספים של הפרח. בשל יופיו משמש הפרח כסמל של החברה להגנת הטבע בארץ (ושל תנועת הצופים בעולם); כן הוא מופיע בבולים שונים. שמו הלועזי של המין איריס - Iris, אך מהו שמו העברי המקורי?

בספרות העוסקת בפרחי ארצנו לא מצאנו מענה ברור לשאלה זו. באנציקלופדיה **החי והצומח של ארץ ישראל** אנו קוראים:

השם אירוס חדר אל העברית מיוונית כבר בימי המשנה. פירושו - קשת בענן, והוא נגזר ממראהו הסגוני של הפרח. מכיון שהובא במקורותינו בצורה 'אירוס' נקבע שם זה גם בעברית של ימינו, אם כי השם הבין-לאומי המקובל הוא 'איריס'.¹

ע' אלון בספרו **איריסים** כותב:

איריס... היא הקשת בענן ומאוחר יותר - הקשתית שבעין, העיגול הצבעוני שמסביב לבבת העין. מכאן, על שום ייחוד צורתו וקשת גוניו, נלקח השם לצמח. חכמי הלשון שלנו מצאו פעם אחת במשנה, במסכת "אהלות", את המלה "אירוס" כשם של צמח, ועל פי החלטתם לא ביטאו "איריס". לרגל ההוצאה לאור של ספר זה קיבלנו מן האקדמיה ללשון העברית את הרשות להשתמש בשם "איריס", ואנו עושים זאת בשמחה.²

אם כן 'איריס' או 'אירוס'? האם נקרא לפרח בשמו הבין-לאומי המוכר או בשם המופיע במשנה? לכאורה נוטה הדעת לצורה המשנאית, אך לפני שנכריע ראוי לעיין במשנה ולבחון האם ה'אירוס' שבמשנה הוא הפרח שמדובר בו.

1. מ' אבישי, 'אירוס', **החי והצומח של ארץ ישראל**, אנציקלופדיה שימושית מאוירת 11, 1983, עמ' 236.

2. ע' אלון, **איריסים**, תל אביב 1992, עמ' 5.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שם הצמח אירוס/ארוס מופיע פעמיים במשנה³ - במסכת כלאיים ובמסכת אוהלות.⁴ במסכת כלאיים שנינו: "הַאִירוֹס והקיסוס ושושנת המלך וכל מין זרעים אינן כלאים בכרם..." (כלאיים פ"ה, מ"ח). במסכת אוהלות שנינו: "יש מביאין את הטמאה וחוצצין... אלו מביאין וחוצצין...! הַאִירוֹס והקיסוס ויך'קת⁵ חמור ודלעת יוונית" (אוהלות פ"ח מ"א). במסכת כלאיים מנוקד הַאִירוֹס ובמסכת אוהלות וְהַאִירוֹס (כתב יד פרמה א' - וְהַאִירוֹס). המקורות חלוקים בשאלה, האם התנועה הראשונה במילה היא קמץ או צירה, אך כולם מסכימים שהתנועה השנייה היא חולם או שורוק. בכתב יד לו (שאינו מנוקד), במסכת אוהלות - הארוס, ובמסכת כלאיים - בכל המקומות - ארוס או אירוס.⁶ בכל כתבי היד ודפוס ראשון - לשתי המסכתות - לא מצינו אִירוֹס, בר"ש חרוקה. משנת כלאיים עוסקת בצמחים שאין דרך לזרעם, אך בעל השדה רוצה בהם למאכל בהמה או לתוספת לתבשיל. אף שרצון הבעלים לקיימם, כיוון שאין דרך לזרעם מותר לקיימם בכרם ואינם כלאיים בו.

הרמב"ם - שם - מפרש כי האירוס הוא: "אלסיסנבר והיא הדנדנה שעליה רחבים".⁷ בעקבותיו פירש רבנו עובדיה מברטנורא: "מין ירק שעליו רחבים ונותנין אותו בתבשיל וקורין לו בערבי 'סוסנבר'";⁸ ובערוך פירש: "סיסימברו, והם מיני מרקחת שמשימין בתבשיל. ויש אומרים הוא עשב וכשמזריע מקיש הזרע כמין זוג".⁹

פירוש הרמב"ם ורבנו עובדיה מברטנורא שהאירוס הוא צמח שעליו רחבים, נסמך על משנת אוהלות. המשנה המזכירה את ה'ארוס' מונה פרטים שהם אוהל לעניין טומאת מת; היינו, אם הם מאהילים על כזית מן המת ועל הדבר שמקבל טומאה.¹⁰ לעומת זאת, אם הם חוצצים בין כזית מן המת שמתחתם לבין דבר המקבל טומאה שמעליהם, הרי הם חוצצים מפני הטומאה.

3. ולא פעם אחת כפי שכתב ע' אלון.
4. הציטוטים מן המשנה על פי כתב יד קויפמן. משנת אוהלות נבדקה גם על פי מהד' א' גולדברג, ירושלים תשט"ו, מהדורה המיוסדת על כתב יד קויפמן.
5. בכ"ק ה"ו והיר"ד תלויות.
6. הרב ניסן זק"ש (עורך), משנה זרעים עם שינויי נוסחאות א, ירושלים תשל"ד, עמ' רסה.
7. ר"י קאפח (מהדיר), משנה עם פירושי רבנו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ד, זרעים, עמ' קכד.
8. בפירושו למשנה כלאיים פ"ה מ"ח, ד"ה האירוס.
9. רבנו נתן בן יחיאל, ערך 'ארוס, אירוס', ערוך השלם (מהד' קאהוט), תל אביב תש"ל, עמ' רצז. קאהוט מזהה שם את הארוס/אירוס שבספרות חז"ל - בלשון יוון *iris* ובלשון רומי *iris*.
10. טומאת אוהל היא טומאת מת המתפשטת בכל המרחב שתחת אוהל המאהיל על המת או על חלקיו המטמאים, כגון כזית מן המת, או על מרחב שהמת מאהיל עליו. נפחו המזערי של האוהל המטמא הוא טפח, כפי ששנינו: "טפח על טפח על רום טפח מרובע מביא את

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ברור, אם כן, כי ה'ארוס' שבמשנה הוא צמח שעליו רחבים יותר מטפח (שיעור טפח: 8-10 ס"מ). לא סביר שמדובר בעלים צרים יותר השזורים ודבוקים יחד, שאם כן אין לך צמח שאינו אוהל.

הקיסוס, ירוקת החמור והדלעת היוונית הם צמחים בעלי עלים רחבים:¹¹

הקיסוס - Hedera, מטפס שעליו דמויי לב. ככל שעליו גבוהים יותר הם קטנים יותר. רוחב העלים התחתונים יותר מ-8 ס"מ (על פי מדידת העלים בסרטוט שבמגדיר).

ירוקת החמור - Ecballium elaterium, قنّاء الحمار, ממשפחת הדלועיים. הטרף דמוי משולש. במגדיר ובאנציקלופדיה לא צוין רוחבו, אולם במדידות שערכתי מצאתי, שרוחב בסיס הטרף כ-9-10 ס"מ ואורך העלה גדול מרוחבו.

הדלעת היוונית - לכל מיני הדלעת עלים גדולים, בין מיני הדלעת התרבותיים ובין מיני דלעת הבר.¹²

מתוכנה ההלכתי של המשנה ומתוך ההקבלה לצמחים האחרים שנזכרו בה, מסתבר שה'ארוס' הוא צמח שעליו רחבים מטפח. במשנה מדובר בעלים חוצצים ולא בחלקים אחרים שבצמח, שכן בפ"ח מ"ה שנינו:

אילו לא מביאין ולא חוצצין [אין להם דין אוהל לשום עניין - י"ס] הזרעים והירקות המחוברין לקרקע חוץ מן הירקות שמנו...

משמע, מדובר בעלים ולא בחלקים אחרים של הצמח, למשל הפרח, שבמיני איריס ההיכל יש שקוטרו גדול מטפח.

מן המשנה עולה אפוא שהארוס, הקיסוס, ירוקת החמור והדלעת היוונית שנסנו במשנה א' הם - ורק הם - ירוקות המביאים את הטומאה וחוצצים מפני הטומאה כאשר הם מחוברים לקרקע.

במהלך המאה האחרונה נתקבל בפרשנות זיהוי ה'ארוס' שבמשנה עם פרח האיריס. כך סבר ע' לעוו,¹³ שמלבד הזיהוי הביא מקורות מניבים ארמיים שונים ששם הצמח מופיע בהם בצורות שונות. לדעתו, שם הצמח המופיע בפירוש המשנה

הטומאה וחוצץ מפני הטומאה... " (אוהלות פ"ג מ"ט).

11. נ' פינבורן-דוהן וא' דנין, **המדריך לצמחי בר בארץ ישראל**, ירושלים תשנ"א, עמ' 653-655; ע' אלון (עורך), **החי והצומח של ארץ ישראל** 11, 1983, עמ' 121-124.
12. החוקרים חלוקים ביניהם האם הדלעת שבמשנה היא **Lagenavia** או **Cucurbita**. לענייננו אין הפרש, שכן לשני המינים עלים גדולים; ראה בערוך, ערך 'דלע', על זיהוי הקיקיון עם הדלעת.
13. I. Löw, *Die Flora Der Juden* II, Viena und Leipzig 1926, pp. 1-2.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

של הרמב"ם, ובערוך - 'אלסיסנבר' - פירושו שושן הבר, ובערבית נקרא האיריס
سُوسَن. פירוש זה דחוק ממספר סיבות:

1. אין בערבית מעתק $i < u$ (סוסן < סיסן).
2. המילה בר אינה משמשת בערבית בהוראת שדה (כמו פרח בר בעברית).
3. התנועה שבגוף המילה בערוך 'סיסימברו' אף היא אינה מתאימה לערבית. נראה יותר ששם זה אינו שמי.¹⁴

כמותו גרסו גם ש' קרויס,¹⁵ ותוספות הערוך.¹⁶

זיהוי זה נתקבל גם בספרים מאוחרים, כגון **צמחי המשנה של א' פלדמן**;¹⁷ הוא מופיע במילונים השונים, כגון בן יהודה ואבן שושן.¹⁸

גם מפרשי המשנה זיהו את ה'ארוס' שבמשנה עם פרח האירוס.

ח' אלבק כותב: "הארוס - מין צמח" ובהערה 1, שם: "Iris".¹⁹ פ' קהתי כותב בפירושו: "אירוס" (בגוף המשנה ארוס בלי יו"ד - י"ס) הוא צמח בעל פרחים יפים בני צבעים שונים ועלים מוארכים, ובלע"ז נקרא איריס.²⁰

האם זיהוי זה, המקובל על כל החוקרים שדבריהם היו תחת ידינו, נכון?

מן המשנה בכלאיים עולה כי הארוס משמש כתוספת לתבשיל או כמאכל בהמה. מן המשנה באוהלות עולה כי מדובר בצמח שעליו רחבים מאוד - יותר מטפח (8-10 ס"מ) - והם מאהילים על שטח של טפח על טפח בשעה שהם מחוברים לקרקע (שם פ"ח מ"ה).

רוחב עליהם של מיני איריס ההיכל (איריס אונקוציקלוס) השונים הוא כדלקמן:²¹

14. על פי בירור בעל פה עם מורי ורבי פרופ' משה בר אשר.
15. S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter in Talmud Midrash und Targum II*, Hildersheim 1964, p. 42.
16. לעיל, הערה 8.
17. א' פלדמן, **צמחי המשנה**, תל אביב (ללא תאריך), עמ' 300.
18. א' בן יהודה, **מילון הלשון העברית הישנה והחדשה** א, ירושלים, עמ' 196; א' אבן שושן, **המילון החדש** א, ירושלים תשנ"ז, עמ' 61.
19. ח' אלבק, **ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק**, ירושלים-תל אביב תשי"ט, סדר טהרות, עמ' 147.
20. פ' קהתי, **משניות מבוארות בידי פינחס קהתי** יא, ירושלים תשל"ח, עמ' שלד (ראוי ליתן את הדעת שבפירוש ציין שהעלים מוארכים, אך לעניין המשנה חשוב רוחבם!).
21. על פי מ' אבישי (לעיל, הערה 1), עמ' 243-249.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עד 15 מ"מ	איריס הגולן
עד 8 מ"מ	איריס הדור
מעל 14 מ"מ	איריס נצרת
14-8 מ"מ	איריס הגלבוע
	(ראה איור משמאל)
9 מ"מ	איריס הארגמן
20-15 מ"מ	איריס שומרני
15-10 מ"מ	איריס שחום
עד 8 מ"מ	איריס הנגב
7-4 מ"מ	איריס ירוחם

איריס ארם נהריים הוא הפרח בעל העלים הרחבים ביותר מבני המשפחה המוכר לי. רוחב עליו אינו מצוין באנציקלופדיה החי והצומח של ארץ ישראל ובמגדיר לצמחי בר,²² אולם, רוחב העלים בצמחים שמדדתי לא הגיע ל-5 ס"מ.

אבקתו של איריס ארם נהריים שימשה אמנם - בתקופות קדומות -

איריס הגלבוע (צילום: יוסי שפנייר).

כתבלין וכתרופה,²³ ואם כן, יש בו תכונה המתאימה למשנה בכלאיים, אך עליו אינם רחבים דיים. עליהם של שאר מיני האירוסים צרים, אינם משמשים כתבלין או כמאכל אחר ותכונותיהם אינן מתאימות לא למשנה בכלאיים ולא למשנה באוהלות.

בכלאיים פירש הרמב"ם כי האירוס הוא דנדנה שעליה רחבים. הדנדנה נזכרת במסכת שביעית (פ"ז, מ"א), שם פירש הרמב"ם 'נענע' והערוך - 'מינטא'. הרב קאפח מעיר על פירוש הרמב"ם למסכת אוהלות (פ"ח, מ"א) "אירוס - אלסיסנבר":

וכן פירש רבנו בכלאים וכתב שם פ"ה מ"ח שהוא מין דנדנה שעליה רחבים Mentha, ואין לו שום קשר או שייכות עם מה שמכנים בארץ ישראל - 'איריס'.²⁴

אף שמו הערבי של פרח האיריס سُوسَن (שושן) שונה מהצמח שמזכירים הרמב"ם והערוך.

22. מ' אבישי, שם, עמ' 242; נ' פינבורן-דוּתן וא' דנין (לעיל, הערה 11), עמ' 812.

23. מ' אבישי, שם, שם.

24. ר"י קאפח (לעיל, הערה 7), טהרות, עמ' קעב הערה 10.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נראה לנו שאף מן הבחינה הלשונית ניתן להוכיח שה'ארוס' שבמשנה אינו פרח האיריס. מוסכם על הכול ששם הפרח גזור מהמילה היוונית $\alpha\rho\iota\varsigma$. נבחן האם קיים מעתק $u < i$ (איריס < אירוס) בתנאים הפונטיים הנתונים. במגילות ים המלח, בלשון חכמים ובניבים ארמיים קיים מעתק $u < i$ בהשפעת העיצור 'י' במילים עבריות ארמיות ויווניות,²⁵ אך מעתק זה קיים רק לפני העיצור ולא לאחריו. אם כן, מעתק איריס < אירוס אינו קיים, ומכאן שאף מן הבחינה הלשונית ה'אירוס' שבמשנה אינו פרח האיריס.

לאור הנתונים שהעלינו נראה שהאירוס (בחולם או בשורוק) והאיריס הם צמחים שונים וזיהויים מוטעה. 'ההיתר' שקיבל עזריה אלון מן האקדמיה ללשון העברית להשתמש בשם **איריס**, בדין ניתן ואין ראוי כלל לקרוא לפרח 'אירוס'.

שם הפרח 'איריס' הוא הקשת שבענן או גלגל העין. השם נגזר ממראהו הססגוני של הפרח. מצינו את השם איריס (בר"ש חרוקה) במשמעות אבן יקרה, הנקראת כך בשל גווניה, בדברים רבה, פרשת עקב:

...דבר אחר. 'ושמר ה' אלוהיך [לך את הברית ואת החדש] מהו את הברית ואת החדש? אמר רבי שמעון בן חלפתא: למה הדבר דומה? למלך שנטל מטרונה, והכניסה לו שני אריסין, אף המלך זקף לה כנגדה שני אריסין. אבדה מטרונה את שלה, אף המלך נטל את שלו. לאחר ימים עמדה וכשָׁרָה את עצמה והביאן אותן שני אריסין, אף המלך הביא את שלו. אמר המלך: אלו ואלו יַעֲשׂוּ עטרה וינתנו בראשה של מטרונה...²⁶

האיריס שבמדרש נעִשָּׂה עטרה הניתנת בראשה של מטרונה, וברור שמדובר באבן יקרה המשמשת תכשיט בעטרה.²⁷ האבן נקראת 'איריס' בשל מראה הססגוני, ממש כמשמעות שם הפרח מושא דיונונו, הקרוי גם הוא על שם מראהו. שם האבן 'איריס' בר"ש חרוקה (ולא בשורוק!). מכאן שחכמינו הכירו את המילה היוונית $\alpha\rho\iota\varsigma$ והשתמשו בה בהוראתה כצורתה. ראוי אם כן לקרוא לפרח החביב עלינו בשמו המקובל בעולם - **איריס**, או למצוא לו שם עברי ראוי שיציג את ססגוניותו המרהיבה.

25. 'י קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשכ"ט, עמ' 391-392 ובהערה 244 שם.

26. מהד' ש' ליברמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 86.

27. ראה ערוך השלם מהד' קאהוט ערך 'ארוס אירוס' (לעיל, הערה 9).